

■ כתב וצילם: חגי הוברמן

לפני שבועיים, בליל שבת קודש ויקה"פ, עשה השר לשעבר פרופ' הרב דניאל הרשקוביץ היסטוריה: הוא ניגש לפני העמוד, ופתח בתפילת 'לכו נרננה'. במוצאי שבת עשה פרופ' הרשקוביץ היסטוריה נוספת, כשזימר את ההבדלה 'הנה אל ישועתי - אבטח ולא אפחד'.

האירועים הללו, התפילות הללו, נאמרו בבית מלון בעיר ביטולה בדרום מקדוניה. זו היתה היסטוריה, כי זו היתה הפעם הראשונה מזה 75 שנה, שבביטולה, או מונאסטיר בפי היהודים, עיר שבה חיו לפני השואה כ-3,200 יהודים - אחת הקהילות היהודיות העתיקות באירופה - התקיימה בשבת תפילה במניין ונשמעו בה קולות התפילות, השירה והזמירות.

קהילה היהודית בביטולה היתה קהילה ספרדית דוברת לדינו שומרת מצוות, אבל גם פתוחה לתרבות הסביבה. היא היתה חלק ממירקם החיים העירוני. חיי הקהילה התנהלו סביב בתי הכנסת, והיתה בה גם פעילות חסד ענפה. זו הייתה גם קהילה ציונית מאוד. הצעירים דיברו עברית והיו חברים בתנועות נוער ציוניות כמו 'השומר הצעיר', 'תכלת לבן' ועוד.

כל זה פסק ב-11 למרץ 1943, ד' אדר ב' תש"ג. עוד קודם לכן מקדוניה סופחה לבלגריה, בת בריתה של גרמניה הנאצית, והצבא הבולגרי הטיל עוצר על כל מקדוניה. באותו יום לפנות בוקר נאספו כל יהודי ביטולה בתחנת הרכבת, משם והובלו ברכבות לבית החרושת לטבק 'מונופול' שבסקופיה. בסקופיה הם הוחזקו עוד כשלושה שבועות, עד שנשלחו למחנה ההשמדה טרבלינקה. אף יהודי ממקדוניה לא חזר. במקדוניה כולה נותרו רק כ-150 יהודים, שניצלו בדרכים שונות. העיר ביטולה נותרה לאחר המלחמה ריקה מיהודים. כמו שכתבה אחרי המלחמה אחת הניצולות, ז'מילה קולונומוס, שניצלה בזכות היותה פרטיזנית והיתה הראשונה לתעד את תולדות יהודי מקדוניה: "כיום אין אפילו יהודי אחד במונאסטיר. כיום, אין איש יכול לשמוע את קולות השירים והבלדות, את קולות האימהות והתפילות. בתי הכנסת הנתרים הרוסים. במונאסטיר נותרו רק בית הקברות ועיי חרבות".

ביום ראשון לפני שבועיים, 11 במרץ, בדיוק 75 שנה אחרי משלוח היהודים למחנה המוות, בשעה 12 בצהריים, ניסרה צפירה ארוכה את חלל האוויר בביטולה, אותה צפירה מוכרת לכל ישראלי מימי הזיכרון השונים. זה היה האות לתחילת 'מצעד החיים' שיצא מבית החולים ע"ש חיים אברבנאל - עוד נגיע אליו - אל תחנת הרכבת העירונית, ממנה יצאו רכבות המוות עם הקהילה היהודית לטרבלינקה. 6,000 איש, מתוכם רק 200 ישראלים וכל השאר מקומיים, אורחים ומשלחות ממדינות אחרות, צעדו במסלול של שני קילומטרים, המסלול אותו עשו היהודים בדרכם לרכבות.

בראש המשלחת צעדו נשיא הפרלמנט המקדוני טאלט ג'פרי, מוסלמי בדתו ואלבני במוצאו, ראשת העיר ביטולה נטשה פטרובסקה, שר התרבות המקדוני רוברט אלגיוזובסקי ושר התחבורה גורן סוגרסקי. שניהם הגיעו במיוחד לביטולה להשתתף במצעד, עם משלחת בראשות בכירים במשרד החוץ. את ממשלת ישראל ייצג סגן שר הביטחון אלי בן-דהן, ואת הכנסת ח"כ זוהיר בהלול, וכמובן השגריר למקדוניה דן אורין. אלו גם היו נציגי ישראל בטקס הנחת זרים על האנדרטה לזכר 3,013 יהודי ביטולה שהושמדו בשואה, הנמצאת סמוך לבית החולים אברבנאל, הטקס שקדם לצעדה. "אני אלי בן דהן, סגן שר הביטחון בממשלת ישראל, עומד כאן ומייצג את ממשלת ישראל וכל מדינת ישראל ואיתי נמצא נציג צה"ל, סא"ל משה צחור, הכוח המבטיח שלא תהיה עוד שואה או פגיעה ביהודים. לא בישראל ולא בעולם", אמר סגן שר הביטחון בנאומו אחרי שהניח את הזר.

המצעד חלף במדרחוב הראשי של העיר, מממש את השורה המפורסמת משיר הפרטיזנים "ומצעדנו עוד ירעים אנחנו פה". וכך הפכה כל העיר שותפה למצעד שהרעים במרכזו. ביטולה כולה הזדהתה עם היהודים שנלקחו מהעיר לטרבלינקה.

בין הצועדים היה גם אהרל'ה טמיר, מנכ"ל 'מצעד החיים'

המצעד הרעים גם בביטולה

3,200 יהודים חיו בעיר ביטולה
במקדוניה לפני השואה - נמעט
כולם הושמדו בשואה. 6,000
אנשים צעדו לפני שבועיים בעיר
ב'מצעד החיים', בדיוק 75 אחרי
שיהודי העיר שולחו ברכבות
לטרבלינקה. סיפורו של זיכרון
מתעורר של קהילה נשכחת

צועדים ב'מצעד החיים' בביטולה. משמאל לימין: דן אורין, ח"כ הרב אלי בן דהאן, רחל דרוזמר, אורי בוסקילה, חגי הוברמן, שמואל גולדברג. צילום: קובי דילמוני

סגן שר הביטחון אלי בן דהן מניח אבן על מצבה בבית הקברות העתיק בביטולה. לידו נציג צה"ל סא"ל משה צחור, והשגריר דן אורין

היהודים היחידים באוניברסיטת סופיה בזמן שאספו את יהודי מקדוניה, נותר חסר תעודות והפך בלתי-לגאלי. יחד עם חבריו הסתתר בבולגריה, ולקראת סיום המלחמה הוא וחבריו חברו לפרטיזנים במקדוניה.

אמה של רחל, ד"ר ריינה אברבנאל, הייתה בת 11 בעת הגירוש מסקופיה ומקדוניה. במהלך הגירוש שוחררו מהמשלוח 15 רופאים ורוקחים, יחד עם 59 בני משפחותיהם, ומשום שאביה היה רופא, היא ואחיה ניסים שרדו את המלחמה.

בקיץ תשכ"ג, יולי 1963, בהיותה בת 7, נסעה רחל, לביקור אצל הסבא והסבתא, הוריה של האם, ד"ר חיים וברטה אברבנאל, בעיר ביטולה. הסבא חיים היה רופא בבית החולים של ביטולה. הוא מונה להיות מנהל בית החולים של ביטולה ב-1946, אחרי השואה. בתפקידו זה הניח את התשתית לשיקום של בית החולים המקומי ולשירותי רפואה מתקדמים לתושבי העיר והאיזור. איש ממעט הניצולים של ביטולה לא שב להתגורר בה. משפחת אברבנאל הייתה המשפחה היהודית היחידה בביטולה לאורך השנים שאחרי המלחמה.

הביקור הזה הציל את חייה של רחל בטרנדיה גדולה. בה' באב תשכ"ג, 26 יולי 1963. התרחשה בסקופיה רעידת אדמה חזקה. מעל אלף איש ניספו באסון, בהם

המצעד חלף במדרחוב הראשי של העיר, מממש את השורה המפורסמת משיר הפרטיזנים "ומצעדנו עוד ירעים אנחנו פה"

שני הוריה של רחל והדוד ניסים, אחי האם. 20 שנה אחרי שאיבדו את משפחתם בשואה, איבדו חיים וברטה אברבנאל גם את ילדיהם וחתנם, ונותרו רק עם נכדתם.

ברוח המקובל בתקופה ההיא, האסון הוסתר מרחל. כששאלה את סבתה מה קרה להורים, השיבה הסבתא: "הם נסעו לרפא חולים באפריקה". בזיכרונה של רחל נשמרה תמונה שהיא הולכת עם חברה ברחוב, ושומעת מישהו אומר: "איזה אסון קרה לאברבנאלים". בחשדנות ותמימות של ילדה בת 7 אמרה לחברתה: "בואי נלך לתחנת המשטרה לשאול, כי הם בטוח יגידו לי את האמת". השתיים נכנסו לתחנת המשטרה. רחל שאלה את השוטר: "מה קרה בסקופיה, ברחוב זה וזה?", והשוטר, שידע כמובן מי הילדה הזו - ביטולה הייתה עיר קטנה, כולם הכירו את כולם - השיב: "הכל בסדר".

בעקבות האסון החליטו הסבא והסבתא להביא לקבורה את ילדיהם בישראל, בקיבוץ שער העמקים, שם גרו האחיינים

באשוויץ, שלא הסתיר את התפעלותו. "אני רוצה להודות לך שחיברת אותי לאירוע הזה", אמר אהרל'ה, אדם שמבין משהו במצעדי חיים, ליואל רפל.

בין הקבוצות מישראל היתה קבוצה של 10 צעירים יהודים ו-10 צעירים ערבים. ח"כ זוהיר בהלול הזכיר בהמשך בנאומו בתחנת הרכבת, כי "בתור מי שמתייחס לשואה כאחד האירועים היותר אכזריים כנגד האנושות, ובמקרה הזה נגד היהדות, גאה אני שבתי הבכורה איספהאן, החליטה לכתוב את עבודת הדוקטורט שלה בחקר השואה".

היתה בין הצועדים גם משלחת מיוחדת של צעירים ממונטנגרו ונציגים מקוסובו של משפחת רוניקי, שקיבלו אות חסיד אומות העולם, ועוד 27 צעירים מגרמניה שהגיעו עם הכומר היינץ שולץ ורעייתו ריטה, שניהם אוהבי ישראל ואוהבי תנ"ך מובהקים. הם עמדו עם דגל גרמניה ודגל ישראל, כמעין 'כפרה' על מה שאומתם עשתה בשואה.

בערב, אחרי המצעד בביטולה, נערך בבירה סקופיה קונצרט מיוחד לכבוד הקהילה היהודית בעיר, בו השתתפו גם נשיא מקדוניה גיאורגי איונוב, ראש הממשלה זורן זאבא, סגן שר הביטחון מישראל אלי בן-דהן, חברי המשלחות הישראליות, וראשת הקהילה היהודית ברטה רומנו. ברטה היא נכדתו של הרב האחרון של הקהילה, הרב רומנו, שנספה בטרבלינקה. אביה של ברטה היה קומוניסט, פרטיזן, היחיד שניצל מהמשפחה. הקונצרט היה בחסותה ובניהולה. הקהילה היהודית במקדוניה מונה כיום כ-200 איש. את הקונצרט ליוותה גם מקהלת הילדים של מועצה האזורית דרום השרון, עם הזמר טל סונדק. באירועים השתתף גם ראש המועצה האזורית דרום השרון מוטי דלג'ו.

מקדוניה יצאה מגידרה להנצחת קורבנות השואה היהודים.

הילדה שניצלה מהרעש

כל הפעילות הזו לא היתה באה לעולם לולא יוזמתה של אשה אחת, מצאצאי הקהילה, רחל לוי-דרומר, ד"ר בתחום ביולוגיה חישובית, המכהנת בתפקיד המזכיר האקדמי של בר-אילן וכיום גם ראשת העמותה למורשת יהדות ביטולה-מונאסטיר.

עבור רחל, שבמקדוניה נקראה שלי, היה זה הגשמה של חזון בן 20 שנה. רחל נולדה בסקופיה, אבל רוב ילדותה עברה עליה בביטולה. שני הוריה של רחל היו רופאים בסקופיה בירת מקדוניה, שהייתה אחרי מלחמת העולם השנייה חלק מיוגוסלביה תחת שליטתו של טיטו. אביה, שהיה אחד מחמשת הסטודנטים

תפילת מנחה בשער בית הקברות העתיק בביטולה

זרים על פסי הרכבת בתחנה בביטולה

יחד רפואה. רחל ומימה היו חברות עוד מילדות. "לא ייתכן שבביטולה אין שום הנצחה לקהילה היהודית שהיתה", אמרה רחל למימה. "לא יתכן שבית הקברות היהודי העתיק והגדול בבלקן, בביטולה, עומד שומם מוזנח ועזוב. חייבים לשקם את בית הקברות ולהפכו לפארק זיכרון לקהילה שאיננה עוד". מימה הסכימה עם כל מילה.

פגישה מקרית במשרד החוץ

כאן שוב התערבה ההשגחה העליונה. לפני כארבע שנים השתתפה רחל באירוע של משרד החוץ, ובאופן מקרי התיישבה במקום הפנוי היחיד ליד גבר לא מוכר. "שלום, שמי דן אורין", הציג האיש את עצמו, "ואני מיועד לתפקיד שגריר ישראל למקדוניה".

זה בדיוק היה האיש אותו חיפשה רחל, לקידום הרעיונות שלה לשימור הזיכרון של יהודי מקדוניה. הרעיון לשיקום בית הקברות עלה מהר מאוד בין יתר הנושאים בשיחותיהם, והתחבר היטב לחזון של השגריר אורין: "מי שמשקיע ומשמר את זיכרון העבר היהודי, ידע ויזכה לשיתוף פעולה שלנו לבניית העתיד". השגריר אורין הפך להיות הכוח המניע של כל ההצעות. באחת השיחות ביניהם, לפני כשנה וחצי, זרקה רחל את הרעיון לקיים 'מצעד חיים'. המצעד הראשון התקיים בשנה שעברה והשתתפו בו כשש מאות איש, בהם כ-40 ישראלים. את השבת הם בילו בסקופיה, לא בביטולה.

מגן דוד על סורג אחת המורפסות בביטולה

מצעד החיים בביטולה. בשורה הראשונה מימין לשמאל: הרב בן דהן, השגריר אורין, ראשת העיר ביטולה ושר התרבות המקדוני

של הסבא. בידיעה מעיתון 'דבר' מכ"ח באב תשכ"ג, 18 באוגוסט 1963, חודשיים אחרי האסון, מסופר כי "ילדה בת שבע, הניצולה היחידה ממשפחת הרופאים היהודית אברבנאל שנהרגה ברעש בסקופיה, תובא לארץ לקיבוץ שער העמקים, שם נמצאים קרוביה היחידים. בקיבוץ זה ייקברו גם שלושת בני המשפחה שניספו - ההורים והדוד".

כחודש לאחר ההלוויה, רחל וסבתה היו בדרכם חזרה למקדוניה, אלא שמשמייים החליטו אחרת. ביום שבו יצאו מהקיבוץ עם המזוודות בדרך לתחנת האוטובוס שתיקח אותם לשדה התעופה, הסבתא נפלה ושברה רגל. הטיסה התבטלה והסבא ד"ר חיים אברבנאל הגיע לארץ - הפעם לצמיתות. הם עזבו את שער העמקים ועברו לבת-ים.

המשפחה הגיעה לארץ בלי שום אמצעים. הסבא, רופא מכובד וידוע במקדוניה, הפך לרופא מחליף בקופת חולים, שעבד יום ולילה, שבתות וחגים. את רחל הם רשמו לבית הספר הדתי 'תחכמוני'. חיים וברטה אברבנאל אמנם לא היו דתיים, אבל היו שומרי מסורת. רחל, בהשפעת הסביבה הדתית, הצטרפה לבני-עקיבא. כשביקשה מהסבא והסבתא להכשיר את המטבח, זה לא היה מוזר עבורם.

בשנות השמונים נפטרו הסבתא והסבא. בשנים שאחרי כן

המסלול עבר סמוך לבתים שעל המרפסות שלהם עוד נותר סורג עם מגן דוד - את לעובדה שבעבר היה זה בית של יהודים

נסעה רחל כמה פעמים למקדוניה להביא את חפציהם: פסנתר, שטיחים, תמונות וכו'. זיכרונו של כל ביקור כזה חיבר אותה יותר לעברה. לאורך כל השנים התעניינה רחל בעברה המקדוני. היא השתתפה באזכרות בבית הכנסת 'יגל יעקב' לעולי ביטולה-מונאסטיר ברחוב אלפנדרוי בירושלים, ובהמשך הינחתה את האזכרות ב'יד ושם'. בכל פעם ששמעה על איזה מקדוני שהגיע לארץ, מיהרה להזמין אותו לביתה.

לפני כ-10 שנים נפתחה בישראל שגרירות מקדוניה בישראל. רחל נהגה לארח את השגריר כל שנה בסוכתם. בין היתר שוחחה עם השגריר על שיקום בית הקברות בביטולה.

לפני 7 שנים, בשנת 2011, נחנך המוזיאון היהודי הראשון בסקופיה בנושא יהדות ושואה. רחל, שהגיעה לאירוע, פגשה את חברת ילדותה מביטולה עו"ד מריה גראס דוצ'בסקה, שכולם מכנים בשם 'מימה'. האמהות של שתיהן למדו יחד בתיכון ולמדו

שהיו בו שמות כל היהודים שנרצחו בביטולה ומידע רב נוסף על הקהילה הכינו להאקטון אנשי 'מכון טכנולוגי חולון'. המנכ"ל שמוליק גולדברג והאחראית על קשרי חוץ במכון טוני לוי היו בהאקטון, ליוו אותו והיו חברים בצוות השיפוט. הובילו את ההאקטון צוות מיומן של ראש האקסלרטור במכללת עזריאלי מיכאל מזרחי ובנות ציוותו לילי ותהילה.

שלוש קבוצות הגיעו למקום ראשון, כולן ממקדוניה. הפרס שניתן להם - ביקור בישראל. אחרי 'מיצעד החיים', הגיעו המשלחות לטקס בבית הקברות היהודי העתיק, המשתקם והולך על ידי קואליציה אותו מוביל השגריר אורין. אורין קשר לרעיון את משרד החוץ, עיריית ביטולה, הקהילה היהודית, קרן השואה המקומית וגוף בשם ARHAM - הרשות לשיפור פני ביטולה בראשו הוצבה החברה הטובה מימה. בדצמבר 2015 נחתם ההסכם לשיפוץ בית הקברות. בטקס לחתימת ההסכם נכחה גם משלחת של תנועת הבוגרים של בני עקיבא בישראל, בהובלת מתניה

ידיד, ובהשתתפות המזכ"ל דאז דני הירשברג והמזכ"ל הנוכחי יאיר שחל. משרד החוץ נרתם למאמץ כיון שראה בכך הזדמנות להעמקת הקשרים של ישראל בבלקן, תוך העמקת הקשר עם הקהילות היהודיות הקטנות באזור, כחלק מהיחסים הקרובים הקיימים כבר עתה בין ישראל למקדוניה. מאז תחילת הפרויקט נחשף כשליש משטח בית הקברות והתגלו כ-3,500 מצבות, כשעל יותר מ-1,000 מהן יש טקסטים מרשימים, רובם בעברית ומיעוטם בלדינו, המספרים את סיפור חייהם של הנפטרים - סיפור חייה של הקהילה הנכחדת. בשנה הקרובה מתוכננת חשיפה של השטח שעדיין לא נחשף, והצפי הוא למצוא כ-10,000 מצבות. גם הכומר היינץ שולץ ורעייתו ריטה עובדים בשיקום בית הקברות.

בעתיד יוצב במקום שעון שמש ייחודי. קרן אור השמש שתעבור דרך חריר ב-11 במרץ בכל שנה, תפגע באבן שתספר את סיפור יהדות מקדוניה. את השעון מכין הפסל מתי גרינברג - הילד האחרון ששרד את השואה במקדוניה. "נולדתי ב-4 במרץ 1943, שבוע לפני 11 במרץ", סיפר לי במהלך הסיור בבית הקברות. בעבר הוכן עליו סרט בשם 'התינוק של מקדוניה'. גרינברג כבר בנה כמה פסלי שעוני שמש, בפארק טדי, בחזית מוזיאון המדע בניו-יורק בספרד ובמקומות נוספים. לאירועים הגיע עם אחותו ליאורה גול.

"כל הפעילות הזו", מסכמת רחל, "נועדה להחיות את סיפורה של קהילה בלקנית ספרדית מיוחדת זו, קהילה שהתייתמה פעמיים - פעם אחת בידי הנאצים ובפעם השנייה כשנשכחה מהלב ומהזיכרון הישראלי. זו המטרה שלנו: להביא להנצחתה ולהמשך מורשתה גם כאן בישראל." ■

רחל דרומר נושאת דברים בטקס בבית הקברות. לידה שר התרבות המקדוני. מולה (בגב לצלם) הרב בן דהן

לרחל היה חלום נוסף: שבת יהודית בביטולה, שתוקדש ללמוד ההיסטוריה והמורשת של יהודי מקדוניה. לפני שבועיים היא הגשימה את החלום הזה. 150 ישראלים שהו בביטולה לקראת מצעד החיים - מספר שיא של יהודים שהעיר לא ידעה כבר 75 שנה. כפי שסופר בפתיחה, זו היתה הפעם הראשונה מזה 75 שנה, שקול השירים והבלדות והתפילות נשמעו בביטולה. בארוחת השבת נשמעה שירה אדירה של כל הציבור בעברית של זמירות שבת ושירי ארץ ישראל. בין האירועים הרבים האחרים בביטולה באותה שבת התקיים סמינר בנושא קהילת ביטולה ושימור הזיכרון.

בשנה הקרובה מתוכננת חשיפה של השטח שעדיין לא נחשף, והצפי הוא למצוא כ-10,000 מצבות

את תוכנית השבת בנה ההיסטוריון וחוקר היהדות יואל רפל. המשתתפים שמעו במהלך השבת את החוקר שלמה ברק על היישוב היהודי הרומניוטי העתיק במקדוניה, את השר לשעבר פרופ' הרב דני הרשקוביץ, חווה פנחס-כהן, המנהל הכללי של מצעד החיים השנתי באושוויץ אהרל'ה טמיר, יואל רפל, רחל לוי דרומר וגם את האומן הילד היהודי האחרון שנולד במקדוניה מתי גרינברג.

את הנושא הלוגיסטי אירגן אלי ברנע (ברלין לשעבר, אחיו של הכליזמר מוסא ברלין), מנהדס בתחום השמל ואוטומציה במקצועו, ומדריך טיולים מטעם גשר בתחביבו. על האירגון המקומי ניצחה מימה.

ההייטק בשירות הזיכרון

לשגריר דן אורין, שפרס חסותו על כל האירועים, היה חלום משלו: האקטון - תחרות של מומחי מחשבים, שמטרתה לספר את הסיפור היהודי מהעבר באמצעות כלים חדשניים. 116 'האקרים' צעירים מקומיים השתתפו בהאקטון, ואיתם 20 מנטורים מישראל וממקדוניה, ועשרה שופטים מישראל בראשם פרופ' דני הרשקוביץ. את מאגר הנתונים

מומחי המחשבים הצעירים בהאקטון